

DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2019.01.040>
 УДК 316.74:001

Голіков О.С., кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, Харків, 61022, Україна, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

НЕДОПУСТИМЕ ЯК СТРУКТУРА В СОЦІАЛЬНОМУ ЗНАННІ: ЕМПІРИЧНИЙ ЕСКІЗ НА ПРИКЛАДІ СПРИЙНЯТТЯ ХАРКІВ'ЯН

Проаналізовано знання структури жителів Харкова на прикладі суджень про допустиме і недопустиме. Із застосуванням концептуалізації З. Фрейда, М. Мосса, Е. Дюркгейма, Ж. Бодрійяра, С. Жижека здійснено ретроспективний аналіз соціологічних напрацювань у сфері забороненого, недопустимого та правильного. На базі методології "синтетичних" теорій (насамперед, П. Бурдьє), а також напрацювань феноменології (П. Бергер, Т. Лукман), теорій свідомості (Дж. Серль), теорій сакрального (Колеж де Соціоложі тощо) досліджено внутрішню структуру, зміст і параметри комплексу суджень про допустиме і недопустиме. Ці теоретичні напрацювання перевірено на емпіричній основі із застосуванням ряду прийомів, зокрема факторного та кластерного аналізів. За результатами емпіричного дослідження, проведеного в грудні 2017 р. колективом кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за участі автора, описано латентну структуру знанневих агрегатів про недопустиме. Показано співвідношення допустимого і недопустимого, визначено можливі вісі виокремлення харків'янами (не)допустимого; досліджено внутрішню структуру судження про недопустиме в різних групах і по відношенню до різних об'єктів заборони. Зроблено висновок про те, що множина суджень про (не)допустиме є консистентним комплексом суджень, який, незважаючи на свою уявну та ілюзорну розірваність, внутрішньо пов'язаний в єдиний континуум соціального знання. Описано обмеження дослідження, пов'язані з категоріями докси, фабрикації, соціального конструювання.

Ключові слова: недопустиме, соціологія знання, структура знання, Харків, знання, World Value Survey, сприйняття.

Golikov A.S., PhD. (Sociology), Associate Professor, sociology department of V.N. Karazin Kharkov National University, 6, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

IMPERMISSIBLE AS A SOCIAL KNOWLEDGE STRUCTURE: AN EMPIRICAL SKETCH ON THE EXAMPLE OF KHARKOVITES' PERCEPTION

The article analyzes the knowledge structures of Kharkov residents on the example of judgments about permissible and unacceptable. Using the conceptualizations of Z. Freud, M. Mauss, E. Durkheim, J. Baudrillard, S. Zizek, the author performs a retrospective analysis of sociological developments in the area of prohibited, unacceptable and correct. Based on the methodology of "synthetic" theories (primarily P. Bourdieu), as well as the developments of phenomenology (P. Berger, T. Luckmann), theories of consciousness (J. R. Searle), the theories of the sacred (Collège de Sociologie and others), the author explores the inner structure, content and parameters of a set of judgments about permissible and unacceptable. The author tests these theoretical achievements on an empirical basis using index, factor, and cluster analyzes. Based on the results of an empirical study conducted in December 2017 by a team of the Sociology Department of V.N. Karazin Kharkiv National University, the author describes the latent structure of knowledge aggregates about the unacceptable. The ratios between the permissible and the unacceptable are demonstrated, and the possible axes of the

© Голіков О.С., 2019

(un)acceptable for the Kharkovites are highlighted. The internal structure of judgments about the unacceptable in different groups and in relation to various objects of prohibition is investigated. A final conclusion that the multitude of judgments about the (un)acceptable, despite its apparent discontinuity, is a consistent set of judgments internally connected into a single continuum of social knowledge, is formulated. Author describes the limitations of the study associated with the categories of doxa, fabrication and social construction.

Keywords: unacceptable, sociology of knowledge, knowledge structure, Kharkov, knowledge, World Value Survey, perception.

Все увати в світлі знака, в світлі зримої енергії. І нехай кожне слово буде вільним, і нехай воно повною мірою відповідає бажанням. Ми загрузли в цій лібералізації, яка є не що інше, як всепоглинаюче розростання непристойності. Потаємному недовго насолоджуватися заборонаю – врешті-решт про все довідаються, все буде вилучене на люди, оприлюднене та оглянуте. Реальне зростає, реальне шириться – одного чудового дня всесвіт стане реальним, реальне – вселенським, і це буде смерть [1, с. 75]

Потрібно відкинути поширену думку, згідно з якою в гедоністично-споживчому суспільстві ми всі насолоджуємося: навпаки, основною стратегією освіченого консюмерістського гедонізму є позбавлення насолоди від надмірності, від тривожного надлишку і від того факту, що вона нічому не служить. Насолода прийнятна, навіть бажана, але тільки за умови, що вона здорова, що вона не загрожує нашій психічній або біологічній рівновазі: шоколад, але знежирений, кола, але дієтична, кава, але без кофеїну, пиво, але без алкоголю, майонез, але без холестерину, секс, але безпечний секс... Отримувана таким чином безалкогольна насолода є видимістю насолоди [2]

Соціологічне дослідження знання спирається, насамперед, на дослідження “знання позитивного”, тобто знання про те, що існує, що допустимо, що є в наявності, що можливо. Одне з найвитонченіших визначень соціального якраз передбачає, що соціальне є простором можливого (контингентного, за Н. Луманом [3], визначеного як ані неможливе, ані неминуче). Крім того, як зазначає П. Бурдьє, докса як набір загальноприйнятних, недискутованих, очевидних і безумовних визначень, категорій, уявлень, правил і суджень імпліцитно існує як набір “позитивностей”, тоді як насправді вона передбачає і рестриктивний (обмежуючий і визначальний) вплив [4]. Легко зрозуміти, що такий вплив існує в будь-якому суспільстві, незалежно від рівня його складності, розвиненості систем легітимації – в тому числі й знанневих систем легітимації, як про це пишуть П. Бергер і Т. Лукман [5]. Хоча (епістемо)логічно зрозуміло, що сила, яка забороняє, “зародкових тверджень” є нижчою за силу “явних теорій” (третій рівень) або силу “символічних універсумів” (четвертий рівень), проте за рамками нашого розгляду залишиться той факт, що закладені на першому рівні категорії¹ можуть мати більш потужний натуралізуючий і реіфікуючий вплив. Насамперед тому, що з огляду на дослідження сприйнятливості, пермісивності та забороненості в сприйнятті харків'ян певних соціальних суджень (тобто окремих, об'єктивованих для суб'єкта судження явищ), а також тому, що при спробі досліджувати пермісивність² або ве-

¹ Які, за П. Бурдьє, є безперестанними та повторюваними актами публічного звинувачення – і не тільки семантично (від грецьк. κατηγορία – “висловлювання, звинувачення”) [6].

² Від лат. permit – дозвіл.

тивність³ ми наражаємося на недосяжність “першого” рівня легітимації в межах і техніках кількісної методики дослідження.

Проблематика дозволеного та забороненого особливо актуалізується в періоди соціальної нестабільності, зрушень, геополітичних, ціннісних або соціокультурних катаклізмів. Виявляється, що звична для повсякденних агентів структура прийняттого, очевидного, доксихного повинна реепістемологізуватися⁴ зусиллями самих агентів або професійних засновників докси, порядків і режимів. Історичний період розпаду єдиного соціокультурного простору колишнього СРСР, вторгнення процесів глобалізації в локальні порядки, інтервенції системи в життєвий світ (за Ю. Габермасом [8]) спричиняє не тільки помічену З. Бауманом індивідуалізацію суспільства [9], руйнування метанарративів [10], формування різноманітних “гардеробів ідентичностей” [11] і неолібералізацію досі традиційно регламентованих сегментів соціального [12], але й трансформацію знаннєвих інструментів регулювання порядку соціального. Одним з найпотужніших знаннєвих інструментів регулювання порядку соціального є сприйняття, уявлення та практикування (не)допустимого.

Соціологічне дослідження цього інструменту найчастіше здійснюється об’єктивуючим, фактуалізуючим, натуралізуючим чином, що закладається, насамперед, з боку ліберального розуміння свободи як “свободи від”, антоніма примусу – і, відповідно, розуміння примусу як зовнішнього, як такого, що не залежить від агента. Як продемонстрував Н. Еліас [13], наймогутнішою інстанцією контролю є інкорпорована, яка видає зовнішній контроль за внутрішній, репрезентує та фабрикує соціальне як індивідуальне, приватне, власне, не привласнює соціальне, а тим самим усупільнює людину. Проте дослідження (не)допустимого як інструменту регулювання порядку соціального, існуючого на знаннєвому рівні, а тому метаінтерпретованого самим агентом як його власний артефакт, у соціології практично не представлено.

У цьому зв’язку **метою статті** є перевірка можливості побудови концепту (не)допустимого як комплексу знаннєвим чином існуючих суджень на базі емпіричних даних. Таке дослідження, з огляду на можливості кількісної методології, звісно, здійснюється, насамперед, як дослідження актів і результатів перцепції повсякденних агентів.

Емпіричною основою нашого аналізу є дослідження, здійснене групою соціологів кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (вересень – грудень 2017 р.; польовий етап – грудень 2017 р.) під керівництвом доктора соціологічних наук, професора О.О. Мусієздова на тему “Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)”. Метод отримання інформації: інтерв’ю “віч-на-віч”, здійснене за стандартизованим опитувальником. Вибірка розроблена на основі статистичних даних про структуру населення Харкова, є репрезентативною для дорослого населення міста за статтю, віком і освітою та становить 800 одиниць спостереження ($n = 800$).

³ Від лат. veto – забороняти.

⁴ Посилаючися на давньогрецьке розрізнення докси й епістемі, закладене ще платоніками [7].

Соціологічне спостереження зв'язку культури й уникнення або замовчування, заборони або табу сягає початку ХХ ст. і пов'язане з діяльністю “школи підозри”, де одним з лідерів у цьому питанні був, безумовно, З. Фрейд: “Ці звичаї, або заборони, що вимагаються звичаєм, можна назвати “униканням” (avoidances)” [14, с. 13]. При цьому концепція З. Фрейда добре монтувалася з ідеями щойно народженої на той момент у соціології етнографічної та антропологічної традиції, що розглядала примітивні суспільства і їх ритуали, міфи та структури мислення в застосуванні до модерних суспільств. Сам З. Фрейд з цього приводу зауважує: “Для нас значення табу розгалужується у двох протилежних напрямках. З одного боку, воно означає святе, освячене, з іншого боку – моторошне, небезпечне, заборонене, нечисте. Протилежність табу по-полінезійськи називається поа – звичайне, загальнодоступне. Таким чином, з табу пов'язане уявлення чогось, що вимагає обережності, табу виражається по суті в заборонах і обмеженнях. Наш “священний трепет” часто збігається зі змістом табу” [14, с. 19]. Табу, цей яскравий кейс забороненого, З. Фрейдом обговорюється, насамперед, через його емпіричну зрозумілість і прозорість, де необхідна була тільки десакралізація погляду на табу – і автор її здійснює, нагадуючи, що “обмеження табу є нічим іншим, як релігійними чи моральними заборонами. Вони не зводяться до заповіді Бога, вони забороняються власне самі собою. Від заборон моралі вони відрізняються відсутністю приналежності до системи, що вимагає утримання в цілому і дає підставу для такої вимоги. Заборони табу позбавлені будь-якого обґрунтування. Вони невідомого походження. Незрозумілі для нас, вони здаються чимось само собою зрозумілим тим, хто перебуває в їх владі” [14, с. 19]. Детальна аналітика механіки й анатомії табу показує, що насамперед соціальні заборони на прикладі архаїчних табу стосуються питань насолоди, свободи переміщення та спілкування і формулюються як імперативи утримання або відмови, супроводжувані церемоніальною інструкцією з великою кількістю дрібниць і відсутністю пояснень або легітимацій. Єдиною легітимацією є стигмування об'єкта табу як володаря “небезпечної сили”, що передається при дотику не тільки безпосередньому, але й уявному: “Все, що спрямовує думку на заборонене, тобто викликає уявне зіткнення, так само заборонене, як безпосередній фізичний контакт” [14, с. 24]. Цей феномен З. Фрейд називає острахом дотику – *delire de toucher*, бо такий дотик “заражає” того, хто доторкнувся, наділяє його статусом забороненого, що “прийняв на себе заряд”. Єдиним винятком є свято, – “дозволений, більше того – обов'язковий ексцес, урочисте порушення заборони..., тому що ексцес становить сутність свята. Святковий настрій викликається дозволом зазвичай забороненого” [14, с. 96].

Фрейдистську лінію (через Ж. Лакана) продовжує сучасний філософ С. Жижек, який аналізує соціологічні розвороти цієї проблематики, зокрема, досліджує “інституційне несвідоме” як наповнене “непристойним виворотом”, що потребує дезавування саме для підтримки існування суспільного інституту [2]. Тут ідеї С. Жижека перегукуються з практичною філософією І. Канта, точніше – його трансцендентальною формулою публічного права: “Несправедливими є всі пов'язані з правом інших людей вчинки, максими яких несумісні з публічністю” [15]. С. Жижек, дотримуючись цієї логіки, на відміну від З. Фрейда, виносить інстанцію контролю табуйованого назовні і

пише, що “інший”, чії шкідливі звички, “прояви надмірної насолоди” турбують нас так безумовно – це Близький, чіє “переслідування” (harassment) – це обов'язковий факт нашого існування, який “робить ідеологічну містифікацію” над нами [2]. У цьому сенсі заборонене виноситья С. Жижеком за межі суто індивідуальної суб'єктності, індивідуальної свідомості чи несвідомого, і перетворюється в місце зустрічі людини й Іншого.

Ці загальнотеоретичні міркування блискуче доповнюються їх актуалізацією в сучасному світі у виконанні Ж. Бодрійяра, згідно з яким у сучасному світі ряд об'єктів сорому або заборони (наприклад, сексуальність) перестає бути “фактором зв'язку та загальної екзальтації”, стає “індивідуальною несамовитістю”, “тривожним саме по собі”. Сором, цнотливість, провина, сформовані колосальним процесом цивілізування [13; 16], поступово зникають, як і офіційні правила, норми, заборони, цінності. Тепер заборона або (що набагато частіше) звільнення санкціонується тільки індивідуальною інстанцією репресії. Цензура втрачає свою інституціоналізацію, заборона більше не формалізована, заборона і цензура тепер живляться тими ж джерелами, що і сексуальність – джерелами в індивідуальному несвідомому, що, за Ж. Бодрійяром, перетворює репресію і цензуру в “функцію повсякденності” [17]. Інший аспект цього ж процесу досліджений на прикладі “вигнання тілесного за допомогою символів сексу”: виявляється, що “вигнання бажання за допомогою його перебільшених демонстрацій є більш ефективним, ніж стратегія старого доброго придушення шляхом заборони” [18, с. 36]. Така диференціація, збагачення асортименту спричиняє розмивання заборон та їх витіснення спокусою і спокусами: “Стадія звільнення статі є також стадією її індетермінації. Немає більше ніякого браку, жодних заборон, жодних обмежень: втрата будь-якого референціального принципу” [1, с. 31]. Звичайно, Ж. Бодрійяр не був би собою, якби не поставив запитання, чи не означає це, що “в ім'я боротьби з відомими заборонами вводяться нові табу, нові моралістичні приписи і норми, нові шори для рабів?” [1, с. 61]. І це рабство полягає в тому, що на місце явно запропонованих, зовні інституціоналізованих, об'єктивно формалізованих заборон, табу, цензур приходять потаємні, приховані, латентні: “Претендуючи на те, щоб бути дискурсивним знаком легальної інстанції, потаємним істини, Закон (соціальної заборони, кастрації, що означає) всюди встановлює заборону, витіснення, а отже – і розмежування між дискурсом явним і прихованим. Правило, будучи умовним, довільним і позбавленим будь-якої таємної істини, не знає ані витіснення, ані розмежування між явним і прихованим: воно просто не має сенсу, воно нікуди не підводить – тоді як Закон має абсолютно визначену фінальність” [1, с. 230]. Таке насильство, що забороняє, має могутній вплив на уявлення, інтерпретації та дії агентів, що воно реїфікується і натуралізується – у вигляді, наприклад, категорій “брудного” або “чистого”, “здорового” або “хворобливого”, “небезпечного” або “безпечного”, “гарного” або “потворного”, “привабливого” або “відразливого”.

Саме цей вимір заборон вивчала М. Дуглас, яка демонструє знаннєві механізми “уявлень про те, що таке бруд”, характеризує їх як турботу про гігієну (що залежить від рівня знань про об'єктивний світ) і як слідування прийнятним правилам і нормам (конвенціональна сторона заборони й уникнення) [19]. Незалежно від причини, з якої

на об'єкт накладається етикетка брудного, ця етикетка розділяє світ на брудне (заборонене) і чисте (незаборонене). За М. Дуглас, самі священні правила є досить довільними і потрібними для захисту від небезпечного вторгнення – або сакрального від мирського, або мирського від священного. При цьому таке обмеження наказує самим адресатам таких обмежень “будьте святі” – саме з цих слів починається кожний заборонний припис [19]. Тут добре працює дюркгеймівський поділ мирського і священного, де останнє є ніщо інше, як колективні уявлення, ідеї, уяви, актуалізовані соціальним досвідом, і ніякі матеріальні або речові конотації, відповідності або апеляції не є коректними, – навіть у випадку з матеріальними символізаціями та об'єктиваціями (ідоли, ікони, амулети) [20]. Саме існування священного як колективних уявлень пояснюється небезпека для священного: адже священне виявляється крихким, слабо відмінним від мирського (що і є крихкість для священного), а тому потребує постійних обрядів, ритуалів, актів поділу, демаркації, непроникнення.

На ще одній ідеї Е. Дюркгейма ґрунтується дихотомія сакрального, яку М. Еліаде описує так: “Двозначність сакрального проявляється не тільки в області психології (в тому, чи подається воно привабливим або відрозливим), але й у системі цінностей; сакральне – це одночасно і “священне”, і “нечисте”” [21, р. 14–15]. Ось чому, “на відміну від природно-біологічного механізму інстинкту самозбереження”, моральні обмеження “стосуються всіх членів людської спільноти, а не тільки слабких, як у стаді”, а також вони є “несумісними з інстинктом самозбереження” [22, с. 97–98], адже інстинкт самозбереження заперечує щось поза самозбереженням біологічної одиниці.

Таким чином, категорія заборони (табу) неминуче пов'язана з категорією священного в будь-якому соціологічному погляді. У цьому сенсі профануючий погляд на табування як, наприклад, на “акт волевиявлення”, який “передбачає наявність як виявляючого цю волю суб'єкта, так і об'єкта, на який спрямовується і накладається заборона” і нібито передбачає володіння “владою і насамперед владою накладати або скасовувати табу” [23, с. 94], виявляється надзвичайно легковажним. Потрібно розрізняти конвенціональну згоду з приводу прийнятності або неприйнятності і табу. Формальний збіг⁵ ще не означає сутнісного збігу. Так само як і неможливим є формування табу виключно формальними та політтехнологічними інструментами – “маніпуляції громадською думкою за допомогою використання засобів масової інформації та механізмів контролю за поведінкою з боку громадянського суспільства”, а також методів, що забезпечують “поширення ідеологій – це система внутрішніх табу (заборон на критику), яка охороняє їх адептів від сумнівів в істинності вчення, а самі ідеології – від ревізії” [23, с. 95]. У цьому сенсі можна впевнено говорити, що соціальні заборони завжди містять у собі елемент магічного (в сенсі Дж. Фрезера і його ідеї форми магії) і антропологічного (як інтегрованої в тіло людини форми соціального контролю). Так, Е. Ліч зазначає про “роль різного роду заборон в організації життя індивідів і

⁵ Наприклад, той факт, що збереглися “механізми політичних заборон і цілі їх функціонування (соціальна організація та самоорганізація, ідентифікація й самоідентифікація, контроль і самоконтроль) у сучасному суспільстві” [23].

спільнот, акцентуючи увагу на табуванні життєвого простору людини, що допомагає дистанціюватися від природи, визначити межі рукотворного світу і тим самим ідентифікувати себе”, а також “допомагає організувати стратифікацію людської комуні і має найбільше значення в прикордонних зонах, між різними рівнями, станами, класами та будь-якими іншими організаційними формами” [23, с. 96]. Для цього пропонується ряд найпростіших дихотомій – наприклад, дихотомія добра і зла, колективного та індивідуального, божественного і людського, а також “мани – табу”, де священне також “має амбівалентну природу” [24, с. 105].

Ось чому сама постановка питання про відносну допустимість певного явища або побудова більш ніж двочленної типології можливі виключно в сучасному суспільстві, де, як зазначає персонаж клаичного твору, дихотомії перестають бути диктативними, свідки – викликати довіру, а стража – страх, як зазначає персонаж класичного твору. Це можна пояснити, адже заборона, міф, магія, табу з'являються на ранніх етапах розвитку людства, оскільки ““не можна” в культурі з'являється набагато раніше, ніж “потрібно” та “повинно”, задаючи людському ставленню до світу початковий імпульс імперативності. Аналогічно і в онтогенезі морального світу індивіда, що якоюсь мірою повторює філогенетичні процеси в житті громади, передбачається, що дитина вже в сім місяців повинна навчитися реагувати на команду “не можна”” [25, с. 58]. “Не можна” не передбачає півтонів і дихотомій – насамперед тому, що, як зауважує німецький антрополог Ф. Штейнер, “табу є елементом всіх тих ситуацій, в яких ставлення до цінностей виражене в умовах поведінки в небезпеці” [24, с. 106], що реалізується в різноманітних соціальних інститутах, механізмах і явищах. Інакше кажучи, табування та заборона з'являються саме як інструмент колективного протистояння небезпеці, загрози, колективному ризику. “Підґрунтям соціальної практики людства виявилася негативна (заборонна) культурна програма” [25, с. 59]. Саме тому ця “програма” і все пов'язане з нею одягається в евфемізовані, нейтралізовані, невпізнанні (за П. Бурдье [26]) форми – від поняття до практик, від легітимацій до дискурсів: “Евфемізми з'являються через необхідності позначити поняття, пряме найменування яких з певних міркувань заборонене. Відносини між табу і евфемією... характеризуються симетричністю” [27, с. 36]. Прагматика колективу може одягатися в сакралізовані чесноти, ідейні височини, релігійний пафос, міщанську сентиментальність, лицарську честь, системи спорідненості та зв'язків, які насправді створювалися для запобігання кровозміщення, як і системи шлюбів з їх принципами ендо-, екзогамії. За К. Леві-Стросом, першою формою обміну між людьми був обмін жінками, інтерпретований і практикований як природний, а не екстраординарний акт [28, с. 209–211].

Саме тому всі форми табу і заборон потребують протипоставленого, освяченого, естетизованого та піднесеного ритуалу, сакралізованого міфом і символами. У разі статевого життя це шлюб, а тому “позашлюбний, тобто неритуалізований, секс розцінюється негативно, оскільки великою мірою підриває загальний порядок буття...”, оскільки для міфоритуальної культури “здатність людини створювати собі подібних – лише окремий випадок відтворення світопорядку, а тому ця здатність повинна бути впорядкована відповідно до загальних принципів. Порушення статевих табу – посягання на універсалії культури та навіть природи” [25, с. 64]. Саме так табу,

з одного боку, класифікує порушення, а з іншого – локалізує небезпеки шляхом “як специфікації небезпек, так і захисту суспільства від людей, які перебувають у небезпечі, – отже, від небезпечних людей” [24, с. 106], поєднує індивідуальні когнітивні схеми (як способи комунікативної і діяльнісної економії) та колективні прийоми співіснування і секуритизації цього співіснування.

Крім секуритизації співіснування й антропологізації соціального, заборони (табу) та їх сакралізації виконують ще й функцію об’єднання індивідів і соціальних груп з їх екологічним середовищем (тваринами, рослинами, артефактами, явищами, структурами, речами), що ілюструється самим фактом довільності відмінностей (які “не можуть бути пояснені внутрішньо притаманними їм властивостями – ані фізичними, ані такими, що містично їм приписуються”) і безліччю “способів утвердження їх сигніфікації” [29, с. 61]. Саме різноманітністю об’єктів регулювання та заборони пояснюється різниця технік табування і дозволу, серед яких дослідники виокремлюють: “1) те, як поводитися не можна (заборони); 2) те, як поводитися потрібно (жорсткі приписи); 3) те, як поводитися небажано, але дозволено (м’які обмеження); 4) те, як поводитися допустимо, але необов’язково (м’які відхилення)” [30, с. 7]. Проте таке визначення може бути здійснено не тільки і не стільки на підставі дослідження формул табу і заборон, скільки на підставі аналізу їх сприйняття, оцінювань і практикувань повсякденними агентами.

Розмитість же і різноманітність сучасних визначень табу та заборон пов’язана з процесами модернізації, де особливо виокремлюються:

– становлення філософії Просвітництва, яка поставила завдання раціонального обґрунтування моралі, правил, розподілу дозволів і заборон, яка, як довів А. Макінтайр [31], спричинила, скоріше, підрип морального та самої його сутності;

– сексуальна революція, яка “змінити ставлення до “старомодного” ритуалу шлюбу. У суспільстві епохи модерну моральність людини не визначається її сексуальними уподобаннями (якщо ті не зазіхають на життя, здоров’я та свободу іншого)” [25, с. 64];

– модерна і постмодерна детабуїзація, що існує в найочевидніших формах у вигляді “порушення традиційних заборон у взаєминах між статями” [32, с. 176], однак ними не вичерпується;

– пов’язані з цим процеси ретабуїзації, які сприймаються та практикуються як процеси символічного насильства, нав’язування та насадження специфічних способів визначення соціального порядку і реальності, пристойності та правил. Так, дослідники зазначають, що в сучасному суспільстві “непристойними вважаються будь-які асоціації жінки із сексуальним об’єктом, будь-які вульгаризми та вирази сексуального характеру, що містять натяки на вигоду і грошові відносини в інтимній сфері” [33, с. 161], що в сучасному суспільстві з’являються “нові табу” (наприклад, “у невербальних формах культури одним з нових табу є запах тіла”) [32, с. 177];

– процес, позначений З. Бауманом як “повстання проти норм” [11], в ході якого відбувається відмова від універсального визначення нормативного та обов’язкового поширення цього нормативного на всіх агентів;

– перевизначення об’єктів регулювання та вписування в заборони. Так, нормативним вважається визначення самогубства як “добровільного відходу з життя, який був

здійснений особою самостійно”, його здійснення – як “розширена інтерпретація права людини на розпорядження власним життям”, а його декриміналізацію в сучасному світі – як “показник розширення розуміння права на життя в рамках національних правових систем” [34, с. 139]. Цікаво, що декриміналізація юридична може абсолютно не збігатися з детабуїзацією моральною, що ми і побачимо надалі в нашому дослідженні;

– процес емансипації, який “спричинив зміни в системах табу різних товариств, порушення традиційних заборон у сфері гендерних відносин” (зокрема, ранні та дошлюбні статеві стосунки, групові інтимні взаємини, одностатева любов, публічна демонстрація оголеного тіла, евтаназія, самогубство, маргінальні в попередні епохи статеві практики тощо) [33, с. 161]. Ідеологічне обґрунтування цієї емансипації здійснюється категоріями толерантності та політкоректності, які евфемізують – таким чином, сигналізуючи про побудову нової системи табуїзації і, отже, деemanсипації – найменування, категорії та символи [35]. У такій системі демонстративного та селективного емансипування ми стикаємося зі специфічно вибірковим розумінням політкоректності – наприклад, “глобально поширювана цінність молодості викликає неприйняття ознак старості” [32, с. 177], що багатьма критично налаштованими дослідниками розглядається як соціал-расизм [36];

– становлення цілих систем практик протиставлення себе табу і заборонам, де виокремлюються тролінг [37], епатаж (як “зухвала, шокуюча поведінка, що суперечить прийнятним у суспільстві правовим, моральним соціальним та іншим нормам, та вироблена з метою звернути увагу на себе” [30, с. 10]) і систематичний замах на порядки традиційних практик та інститутів – наприклад, “інтенсивний процес профанації соціального” [32, с. 178] або “зняття заборон на згадування засобів особистої гігієни в рекламі, що існували в 1980-ті рр.” [30, с. 13].

Всі ці процеси змушують нас інакше поглянути на проблематику (не)допустимого у масовій свідомості, поставити запитання про те, яка з оглянутих концепцій (“нечистого” за М. Дуглас, “сакрального” за Е. Дюркгаймом та М. Еліаде, “інституційного несвідомого” за С. Жижеком чи концепція трансформації недозволеного за Ж. Бодрійяром), є релевантною та більш точною в описі процесів в умовах сучасної України.

У цьому світлі дослідження практик, сприйняття і оцінювань табуїзації та заборони є вдвічі і втричі актуальним, особливо в умовах динаміки пострадянського простору і міської спільноти, що зручно проілюструвати на прикладі харків'ян. Обрані нами індикатори насамперед стосуються саме того, що З. Фрейд називав “таким, до чого небезпечно доторкнутися”, того, що Ж. Лакан та С. Жижек відносили до “інституційного несвідомого” – це питання сексу, насильства та аутонасильства. Крім того, з огляду на специфіку міської спільноти та зазначених процесів модернізації, додано ще й індикатори, які стосуються міського способу буття, раціоналізації (зокрема, бюрократизації, формалізації та юридизації суспільного життя), які, за однією з наших гіпотез, мали сприйматися менш гостро та “відразливо”, ніж традиційні та глибоко вкорінені табу.

Так, загальна картина (не)допустимості явищ у сприйнятті харків'ян (табл. 1) демонструє, що свідомість харків'ян відрізняється відносно низьким рівнем пермісивності та високою виразністю схильності до заборон і конструювання недопустимого.

За даними аналізу середніх показників, виокремлено чотири групи явищ. Щодо шести явищ (одержання хабара, самогубство, три види насильства та крадіжка) середня оцінка допустимості не перевищує 2 (при мінімальному 1, максимальному 10), а середнє квадратичне відхилення коливається приблизно між 0,9 і 1,5 (зазначимо, що це найвищий рівень згоди – щодо інших груп явищ середнє квадратичне відхилення не опускається нижче ніж 2,0). Це означає, що: а) ці явища розглядаються харків'янами як жорстко неприйнятні; б) з цього приводу є суспільна згода, виразно і однозначно виражена.

Таблиця 1

Допустимість явищ, з точки зору харків'ян, у середніх і середніх квадратичних відхиленнях

	Середнє	Середнє квадратичне відхилення
Статеві стосунки до шлюбу	7,0893	2,84220
Розлучення	6,5145	2,84656
Аборт	4,8608	2,64114
Проїзд без оплати в громадському транспорті	3,5058	2,60707
Гомосексуалізм	3,2686	2,68435
Комерційний секс	3,1635	2,42126
Несплата податків, якщо є така можливість	2,5893	2,03136
Отримання державної допомоги, на яку у людини немає права	2,4666	2,10693
Отримання хабара, використовуючи службове становище	1,7997	1,54188
Самогубство	1,7448	1,62830
Фізичне насильство над дітьми з боку батьків	1,6040	1,23462
Крадіжка	1,3903	1,09665
Насильство щодо інших людей	1,3886	0,95045
Фізичне насильство над дружиною з боку чоловіка	1,3160	0,89219

Примітка: у таблиці зазначено середні показники, де 1 – мінімальна допустимість, 10 – максимальна допустимість; явища впорядковані за значенням середнього.

З точки зору панівного метанаративу (насамперед, метанаративу глобалістської ліберальності⁶), цілком зрозумілим є знаходження у цій першій групі явищ кримінально караних і традиційно засуджених (тут ліберальна ідеологія змикається з традиційними соціальними інститутами й установами) явищ (крадіжка, хабар, побої). Проте акт самогубства, що розглядається як навіть менш допустимий, ніж корупція, при цьому

⁶ Помітимо, що саме відтворення цього метанаративу, його глобально поширене та універсально макдональдизоване (за Дж. Рітцером) фабрикування ставить під сумнів наведену нами думку Ж.-Ф. Ліотара про крах метанаративів; власне аналіз структур (не)допустимого дозволяє нам висунути таку гіпотезу, хоча вона і не була специфічною метою чи завданням цієї статті.

незрозуміло є маловиправдовуваним і високозабороненим. З огляду на те, що частиною ліберальної та неоліберальної (міфо)логіки є право окремої, одиначної особистості розпоряджатися своїм тілом (тобто бути суб'єктом власних біополітик), ми можемо це пояснити лише залишками впливу традиційних, релігійних і колективістських знанневих фрагментів.

Друга група (зазначимо, групи були виокремлені за інтервалами між середніми показниками та рівнем середнього квадратичного відхилення, яке частково може бути використано для характеристики згоди людей з цього питання) належить до прямих зв'язків з державними органами та установами: це недопустимість несплати податків (тобто реалізації обов'язку здійснення фінансового потоку в бік держави) і недопустимість неправомірного отримання субсидій (тобто реалізації права здійснення фінансового потоку від держави до особистості). Їх середній показник в межах 2,5, середнє квадратичне відхилення – в межах 2,1, показники дуже близькі, що в поєднанні з гомогенністю індикаторів свідчить про свідомо чи несвідомо пов'язані знання людей щодо своїх прав і обов'язків. Хоча ці явища і належать до зони вкрай низької пермісивності (тобто в середньому між 2 і 3 за 10-бальною шкалою), проте розглядаються менш радикально, ніж питання інтимних і особистих відносин з іншими людьми (мабуть, всі, крім отримання хабара, дії з першої групи можуть бути описані саме так; саме хабар знаходиться індексально ближче інших п'яти ознак до другої групи).

До третьої групи ознак з пермісивністю від 3 до 4 в середньому і з середнім квадратичним відхиленням в межах 2,5 належать дві статеві практики (комерційний секс і гомосексуалізм), а також проїзд без оплати в громадському транспорті. Зазначимо, що інші статеві, шлюбні й тілесні практики (аборт, розлучення, статеві стосунки до шлюбу) належать до групи пермісивних і високопермісивних дій у свідомості харків'ян, тому об'єднувати їх виключно за ознакою тілесної прив'язаності практик нам здається нерелевантним. Незважаючи на високу актуалізацію проблематики ЛГБТ в сучасному політичному, соціальному, медійному та академічному дискурсах, свідомість харків'ян залишається низькопермісивною відносно гомосексуалізму, розміщуючи його неподалік від комерційного сексу, попри те, що останній є кримінально караним діянням (так само, як проїзд без оплати в громадському транспорті є адміністративно караним).

Четверта група та майже всі, крім однієї (проїзд без оплати), дії, які належать до відносно пермісивних або високопермісивних у сприйнятті харків'ян, є діями в особистому просторі людини. Можемо припустити, що знання харків'ян про специфіку оточуючого їх соціального світу є відносно колективістичним: всі дії, які можуть завдати шкоди колективному або соціальному порядку, харків'яни віднесли до низькопермісивних і недопустимих.

Цікаво, що простір “абсолютної пермісивності” (8–10 балів) виявляється взагалі незаповненим. Можна припустити, що сама постановка питання (в якій респондент очікує побачити заборонені, недопустимі явища) в деякому сенсі ригідизує сприйняття наших респондентів і стверджувати, що харків'яни відтворюють досить традиційне ставлення до багатьох питань дозволеного та недозволеного (хоча саме ліберальна модель проповідує “нульову толерантність” до корупції або несплати податків, домашнього насильства або замаху на приватну власність).

Для прояснення цього питання звернімося до внутрішньої структури сприйняття (не)допустимого харків'янами (табл. 2).

Таблиця 2

**Внутрішня структура сприйняття (не)допустимості явищ,
з точки зору харків'ян, % від тих, які відповіли**

	Отримання державної допомоги, на яку у людини немає права	Проїзд без оплати в громадському транспорті	Крадіжка	Несплата податків, якщо є така можливість	Отримання хабара, використовуючи службове становище	Гомосексуалізм	Аборт	Комерційний секс	Розлучення	Статеві стосунки до шлюбу	Самогубство	Фізичне насильство над дружиною з боку чоловіка	Фізичне насильство над дітьми з боку батьків	Насильство щодо інших людей
Це ніколи не заслуговує на виправдання	52,7	31,4	83,0	47,1	67,5	44,0	17,5	39,0	8,9	7,5	73,9	82,3	71,6	79,8
2	14,1	14,8	8,3	13,1	14,0	8,5	6,1	10,7	2,9	2,7	9,1	10,2	13,0	9,8
3	8,8	13,4	2,9	12,8	6,6	9,3	8,9	13,3	4,8	3,6	5,6	4,6	7,4	5,9
4	6,1	8,2	1,6	9,1	3,6	5,7	7,5	8,7	5,8	4,6	2,3	1,0	3,3	1,8
5	7,9	13,6	2,5	7,3	3,9	13,2	20,5	14,0	16,3	11,9	4,4	1,2	2,6	2,1
6	4,0	4,5	1,2	5,3	2,0	6,8	11,1	4,5	8,7	6,1	2,0	0,2	1,0	0,2
7	3,2	3,9	0,2	2,2	1,2	3,1	9,9	2,6	7,1	7,2	1,1	0,1	0,7	0,1
8	0,8	3,1	0,2	1,2	0,7	2,9	9,7	2,5	12,7	12,7	0,7	0,2	0,1	0,0
9	0,9	2,4	0,1	1,1	0,1	1,4	4,1	1,9	14,2	17,9	0,2	0,2	0,1	0,1
Це завжди заслуговує на виправдання	1,4	4,8	0,1	0,7	0,4	5,1	4,7	3,0	18,7	25,8	0,8	0,0	0,2	0,1
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Примітка: у таблиці виділено найвище, друге й третє значення у стовпчику; явища подані в міру пред'явлення респонденту в ході опитування, де: жирний – максимальний показник за даною ознакою; жирний курсив – другий показник за даною ознакою, курсив – третій показник за даною ознакою.

Внутрішньою високою консистентністю значень і близькістю розподілу відповідей до прямої на графіку мають такі ознаки, як насильство щодо інших людей, домашнє насильство над дитиною та жінкою, самогубство, отримання хабара, несплата податків, крадіжка, отримання неправомірних державних допомог. Проблемами щодо консистентності (наприклад, несподівано або очікувано високі показники “тих, хто вагається” при чітко вираженому “полюсі”) мають “проїзд без оплати”, гомосексуалізм, розлучення і в деяких вимірах – статеві стосунки до шлюбу. Низька консистентність спостерігається і у ставленні до абортів, де і обидва полюси щодо (не)допустимості даного явища, і “хиткі” групи представлені досить щільно.

Для більшої наочності внутрішньої знанієвої структури сприйняття харків'ян ми агрегували дані (табл. 3).

Таблиця 3

Агрегована внутрішня структура (не)допустимості явищ, з точки зору харків'ян,
% від тих, які відповіли

	Які групи були акумульовані в цьому показнику	Отримання державної допомоги, на яку у людини немає права	Проїзд без оплати в громадському транспорті	Крадіжка	Несплата податків, якщо є така можливість	Отримання хабара, використовуючи службове становище	Гомосексуалізм	Аборт	Комерційний секс	Розлучення	Статеві стосунки до шлюбу	Самогубство	Фізичне насильство над дружиною з боку чоловіка	Фізичне насильство над дітьми з боку батьків	Насильство щодо інших людей
Радикально засуджують	10; 9	66,9	46,1	91,2	60,3	81,5	52,5	23,6	49,6	11,8	10,2	82,9	92,5	84,6	89,7
Скоріше, засуджують	8; 7	14,9	21,6	4,5	21,9	10,2	15	16,4	21,9	10,6	8,2	7,9	5,6	10,7	7,7
Вагаються	6; 5	11,9	18,1	3,7	12,6	5,9	20	31,6	18,5	25	18	6,4	1,4	3,6	2,3
Згодні	4; 3; 2; 1	6,3	14,2	0,6	5,2	2,4	12,5	28,4	10	52,6	63,6	2,8	0,5	1,1	0,3
Сума		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Примітка: в таблиці представлено кумулятивні значення; групи виокремлено автором; пояснення до змісту груп представлені в лівій колонці; явища представлені за мірою пред'явлення респонденту в ході опитування, де жирний – максимальний показник по колонці.

За всієї внутрішньої суперечливості та можливих розбіжностей соціальне знання утворює досить узгоджений, сумісний і статистично передбачуваний континуум суджень. Лише щодо інтимних антиномій (гомосексуалізму, аборт, розлучення, статевих стосунків до шлюбу) графік утворює ламану лінію, а не апроксимовану пряму, у всіх інших випадках сприйняття (не)допустимості утворює лінію без перегину, як висловилися б математики. При цьому графік, що описує ставлення до абортів, складається виключно з точок перегину (тому він і є найрівномірнішим розподілом точок зору), тоді як у випадку з гомосексуалізмом точка перегину знаходиться ближче до пермісивності, а у випадку із статевими стосунками до шлюбу і розлученнями – до ветивності. Це означає, що в першому випадку ми маємо справу з виокремленою групою (20% тих, хто вагається) “лібералів”, тоді як у другому і третьому (11,8% і 10,2% радикально засуджують, відповідно) – з групою “консерваторів”. Таким чином, дослідження структур допустимого та недопустимого в сприйнятті жителів Харкова дозволяє виокремити в статичних даних динаміку: можна з упевненістю вважати, що група “консерваторів” протистоїть процесу лібералізації сприйняття розлучень і статевих стосунків до шлюбу, тоді як група лібералів – “випереджає” процес лібералізації загального сприйняття гомосексуалізму.

Для поглибленого вивчення структури сприйняття допустимого та недопустимого, а також внутрішніх зв'язків у цьому фрагменті знань агрегатів жителів Харкова ми здійснили факторний аналіз (табл. 4).

Таблиця 4

Кореляційна таблиця

		68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81
68	Отримання державної допомоги, на яку у людини немає права	1,000	0,571	0,451	0,352	0,446	-0,005	-0,037	0,116	0,050	0,043	0,263	0,190	0,154	0,231
69	Проїзд без оплати в громадському транспорті	0,571	1,000	0,352	0,461	0,373	0,002	0,040	0,146	0,141	0,095	0,200	0,142	0,189	0,171
70	Крадіжка	0,451	0,352	1,000	0,416	0,564	0,086	-0,011	0,149	0,091	0,043	0,386	0,348	0,266	0,382
71	Несплата податків, якщо є така можливість	0,352	0,461	0,416	1,000	0,485	0,132	0,148	0,143	0,274	0,264	0,221	0,283	0,331	0,337
72	Отримання хабара, використовуючи службове становище	0,446	0,373	0,564	0,485	1,000	0,104	0,059	0,209	0,119	0,097	0,320	0,333	0,292	0,358
73	Гомосексуалізм	-0,005	0,002	0,086	0,132	0,104	1,000	0,357	0,414	0,333	0,285	0,222	0,026	0,063	0,080
74	Аборт	-0,037	0,040	-0,011	0,148	0,059	0,357	1,000	0,325	0,560	0,488	0,062	0,017	0,085	0,024
75	Комерційний секс	0,116	0,146	0,149	0,143	0,209	0,414	0,325	1,000	0,399	0,272	0,246	0,128	0,097	0,178
76	Розлучення	0,050	0,141	0,091	0,274	0,119	0,333	0,560	0,399	1,000	0,648	0,189	0,087	0,143	0,125
77	Статеві стосунки до шлюбу	0,043	0,095	0,043	0,264	0,097	0,285	0,488	0,272	0,648	1,000	0,130	0,047	0,111	0,133
78	Самогубство	0,263	0,200	0,386	0,221	0,320	0,222	0,062	0,246	0,189	0,130	1,000	0,365	0,256	0,314
79	Фізичне насильство над дружиною з боку чоловіка	0,190	0,142	0,348	0,283	0,333	0,026	0,017	0,128	0,087	0,047	0,365	1,000	0,533	0,553
80	Фізичне насильство над дітьми з боку батьків	0,154	0,189	0,266	0,331	0,292	0,063	0,085	0,097	0,143	0,111	0,256	0,533	1,000	0,535
81	Насильство щодо інших людей	0,231	0,171	0,382	0,337	0,358	0,080	0,024	0,178	0,125	0,133	0,314	0,553	0,535	1,000

Примітка: вертикальне перерахування індикаторів надане у вигляді номерів ознак в інструментарії; відповідність номера і найменування індикатора представлено в двох перших стовпчиках.

Міра адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна становить 0,818, критерій сферичності Бартлетта – 91 на рівні значущості 0,000 при приблизному показнику χ^2 -квадрат 5455,167. Інакше кажучи, факторний аналіз цілком доцільний. Крім того, побудована факторна модель з чотирьох чинників пояснює 64,32% сукупної дисперсії: перший фактор пояснює 29,54% дисперсії, другий – 17,09%, третій – 10,21% і четвертий – 7,48% дисперсії. Для виокремлення факторів використано метод головних компонент, отримано чотири чинники, після чого було застосовано обертання Варимакс з нормалізацією Кайзера, яке зійшлося за 5 ітерацій. Лінія відсікання пройшла на рівні 0,58 (табл. 5), хоча факторна структура виявилася досить однозначною: жодна з альтернативних кореляцій⁷ не була більшою ніж 0,35.

Таблиця 5

Матриця компонентів і повернена матриця компонентів факторного аналізу

	Матриця компонентів				Повернена матриця компонентів			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Отримання державної допомоги, на яку у людини немає права	0,551	-0,338	0,499	0,029	0,811	0,036	-0,063	0,071
Проїзд без оплати в громадському транспорті	0,546	-0,217	0,546	-0,165	0,807	-0,001	0,124	-0,062
Крадіжка	0,662	-0,327	0,142	0,186	0,633	0,333	-0,110	0,278
Несплата податків, якщо є така можливість	0,680	-0,072	0,211	-0,305	0,628	0,309	0,333	-0,063
Отримання хабара, використовуючи службове становище	0,689	-0,254	0,186	0,092	0,658	0,312	0,005	0,226
Гомосексуалізм	0,322	0,534	-0,044	0,482	-0,050	-0,029	0,328	0,716
Аборт	0,307	0,715	0,014	-0,158	-0,045	-0,013	0,764	0,211
Комерційний секс	0,445	0,443	0,016	0,445	0,106	0,030	0,318	0,692
Розлучення	0,468	0,692	0,042	-0,207	0,090	0,074	0,826	0,216
Статеві стосунки до шлюбу	0,403	0,652	0,042	-0,330	0,071	0,072	0,827	0,073
Самогубство	0,567	-0,058	-0,142	0,445	0,267	0,363	-0,059	0,580
Фізичне насильство над дружиною з боку чоловіка	0,581	-0,271	-0,533	-0,045	0,130	0,816	-0,032	0,117
Фізичне насильство над дітьми з боку батьків	0,569	-0,177	-0,507	-0,266	0,119	0,803	0,143	-0,050
Насильство щодо інших людей	0,631	-0,220	-0,466	-0,084	0,190	0,787	0,049	0,113

Примітка: жирним виділено кореляцію ознаки з фактором, виокремлену автором дослідження як визначальну.

Факторний аналіз досить наочно демонструє, що з точки зору (не)допустимого свідомість харків'ян перебуває під впливом:

– фактору 1 – *сприйняття харків'янами взаємодії з державно-правовою системою*; з цим фактором найбільш скоррельовані такі індикатори, як неправомірне отримання державної допомоги, проїзд без оплати, крадіжка, несплата податків і отримання хабара;

⁷ Під якою ми розуміємо кореляцію ознаки з іншим фактором, не тим, до якого в результаті вона була віднесена.

– фактору 2 – *сприйняття харків'янами міжіндивідуального насильства*: з цим фактором найбільш скоррельовані ставлення до домашнього насильства в обох формах (над дружиною з боку чоловіка, над дітьми з боку батьків) і насильства щодо інших людей;

– фактору 3 – *сприйняття харків'янами соціальної об'єктивності сексуального*: з цим фактором скоррельовані такі індикатори, як ставлення до абортів, розлучень, статевих стосунків до шлюбу;

– фактору 4 – *сприйняття харків'янами інтимної та особистісної суб'єктивності тілесного*: з цим фактором пов'язані такі індикатори, як ставлення до гомосексуалізму, самогубства та комерційного сексу.

Таким чином, на ставлення харків'ян до того, що допустимо і що недопустимо, впливають такі осі структури соціального знання, як:

– публічне – інтимне (і, як ми показували у випадку із середніми показниками, пермісивність зростає з приватизацією й інтимізацією явища);

– структурне – агентне (пермісивність позитивно пов'язана з агентністю);

– насильство – ненасильство (пермісивність негативно пов'язана з приписаною в свідомості насильницькістю дії);

– правове – моральне (як видно, третій і четвертий фактор майже цілком сформовані позаправовими, але морально проблематичними явищами).

Факторний аналіз як через специфічний дослідницький погляд (який обмежує можливість його інтерпретації та багато в чому “задає” розуміння отриманих завдяки йому результатів), так і через складності, пов'язані з ітерованою матрицею компонентів та її інтерпретацією, вимагає додаткової перевірки та верифікації отриманих результатів. Крім того, добре було б поглянути не тільки на групування суджень (не)допустимого, але й на внутрішню структуру цього групування. Саме з цією метою ми звернулися до кластерного аналізу, проведеного методом середнього зв'язку (між групами), в ході якої нами було побудовано кілька кластерних моделей, від двох до п'яти (табл. 6, 7).

Таблиця 6

Порядок агломерації кластерів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першої появи кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	12	14	919,000	0	0	2
2	12	13	1448,500	1	0	3
3	3	12	1849,333	0	2	4
4	3	5	2837,000	3	0	5
5	3	11	3413,200	4	0	6
6	3	4	6085,667	5	0	7
7	1	3	6422,571	0	6	10
8	9	10	7180,000	0	0	12
9	6	8	9083,000	0	0	11
10	1	2	11498,000	7	0	11
11	1	6	12293,056	10	9	13
12	7	9	13056,000	0	8	13
13	1	7	31918,667	11	12	0

У першій колонці таблиці 6 показано номер етапу, у двох наступних – номери спостережень (ознак), у третій – відстань між кластерами, визначену на засадах обраної міри відстані (квадрат евклідової відстані).

При двокластерному рішенні (табл. 7) чітко виокремлюється кластер з таких індикаторів, як аборт, розлучення та статеві стосунки до шлюбу, що ще раз підтверджує нашу гіпотезу про глибоку та щільну пов'язаність цих ознак.

При трикластерному рішенні цей кластер розпадається, де окремо виділяється аборт, тоді як розлучення та статеві стосунки відокремлюються в третій кластер.

При чотирикластерному рішенні, крім цих трьох кластерів, утворюється кластер з таких індикаторів, як гомосексуалізм і комерційний секс.

При п'ятикластерному рішенні додається окремий кластер з проїзду без оплати в громадському транспорті.

Таблиця 7

Належність індикаторів до кластерів

	Кластери 5	Кластери 4	Кластери 3	Кластери 2
Отримання державної допомоги, на яку у людини немає права	1	1	1	1
Проїзд без оплати в громадському транспорті	2	1	1	1
Крадіжка	1	1	1	1
Несплата податків, якщо є така можливість	1	1	1	1
Отримання хабара, використовуючи службове становище	1	1	1	1
Гомосексуалізм	3	2	1	1
Аборт	4	3	2	2
Комерційний секс	3	2	1	1
Розлучення	5	4	3	2
Статеві стосунки до шлюбу	5	4	3	2
Самогубство	1	1	1	1
Фізичне насильство над дружиною з боку чоловіка	1	1	1	1
Фізичне насильство над дітьми з боку батьків	1	1	1	1
Насильство щодо інших людей	1	1	1	1

Примітка: У таблиці наведено номери кластерів, до яких належать ознаки за умови *n*-кластерного рішення.

Дані кластерного аналізу подано і на рисунку 1, де очевидно є кардинальна відокремленість кластера рішень щодо статевих стосунків (аборт, розлучення, статеві стосунки до шлюбу) від усіх інших ознак. Крім того, видно, що досить рано групуються в свій кластер крадіжка (P70) і три форми насильства (P79-P81), до яких на певному етапі по черзі приєднуються одержання хабара (P72), самогубство (P78) і ряд інших ознак, а також що гомосексуалізм і комерційний секс (P73; P75) утворюють окремий кластер, який лише на передостанньому етапі агрегування приєднується до великого кластера недопустимих практик.

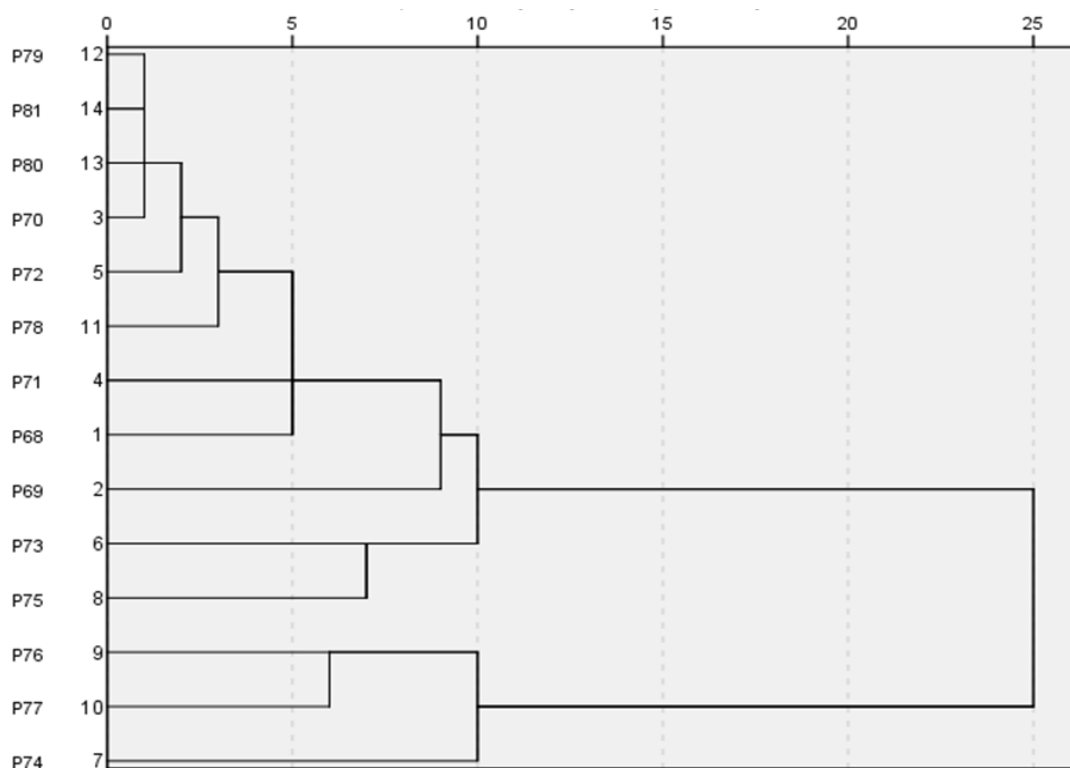

Рис. 1. Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків. Суміщення кластеру перешкальованих відстаней

Примітка: За віссю ординат наведено номери ознак, за віссю абсцис – відстань між кластеризованими ознаками (у кроках).

Висновки. Таким чином, всі використані нами методи аналізу морально-етичної свідомості харків'ян і структур (не)допустимого в їхньому сприйнятті демонструють, що знаннєві агрегати можуть бути “намацані” будь-яким з цих методів, у певному вигляді. Характерні осі структурування соціального знання, виокремлені в ході наших попередніх досліджень (публічне – інтимне, насильницьке – ненасильницьке, правове – моральне тощо [38; 39], зберігаються та відтворюються. Виявлено та доведено, що пов'язані тільки науковими абстракціями (наприклад, віднесення до сфери інтимного або віднесення до сфери насильства) соціальні явища не тільки в науковому сприйнятті, але й у сприйнятті повсякденних агентів групуються, консистентизуються й узгоджуються певним чином. Отже, соціальне знання формується не ситуативними діями й угодами людей, а тривало відтвореними соціальними законами, колективними підприємствами (як здійснення певних дій, що об'єктивують минуле, інкорпороване в партикулярного або колективного “підприємця”) і знаннєвими агрегатами та конгломератами (ідеологіями, правилами, дискурсивними конструкціями). У цьому сенсі

(не)допустиме існує, воно є істотним і сутнісним, і концепт “(не)допустиме” можливий і необхідний у соціології для подальшого дослідження знанневих структур агентів.

Насамперед, ми хотіли перевірити можливості концептуалізації. Перевірка вдалася: якщо емпірично виокремлюються певні осі та певні способи упорядкування (не)допустимого, то можливою виявляється концептуалізація цього (не)допустимого, оскільки будь-яка концептуалізація є певною побудовою моделі. У цьому сенсі концептуалізація категорії (не)допустимого є можливою, проте робота з поєднання антропологічно, етнографічно та психоаналітично напрацьованих традицій попередніх десятиліть з суто соціологічними прийомами аналізу феномену (не)допустимого лише розпочата.

Розпочате на цей момент нами дослідження обмежується переважно тим блоком проблематизованих у суспільній свідомості явищ, які або є предметом тривалих громадських дискусій, або перебувають у процесі зміни свого статусу внаслідок, наприклад, секуляризації, лібералізації, глобалізації та інших процесів. У цьому сенсі дослідження допустимого і недопустимого є безумовно перспективним напрямом соціологічного аналізу знанневих структур агентів, оскільки, з одного боку, дозволяє на рівні знань відстежувати трансформації й трансмутації соціальних порядків і режимів, а з іншого – звертатися до повсякденних агентів їхньою мовою, за допомогою знайомих і актуальних для них питань і проблем. При цьому проблематика очевидного (доксичного) повинна бути порушена та розширена в цій тематиці, адже саме доксичне є найпотужнішим інструментом не тільки легітимації, але й заборони.

Перспективним нам видається як дослідження тенденцій у сфері забороненого (зокрема, перевірка гіпотез Н. Еліаса з приводу вбудовування внутрішньої інстанції контролю та сучасних соціологів щодо архаїзації, яка, як можна передбачити, має супроводжуватися якраз децивілізовуванням), так і аналіз розподілу забороненого та уявлень про нього між різними соціальними групами, інституціями та просторами. Крім того, цілком перспективним є дослідження внутрішньої структури власне суджень заборони: які місця та функціонал займають у них сакральність, захист, заборон, цінність тощо. Таке дослідження не може бути здійсненим кількісними методами, тому така розробка може бути реалізованою лише якісними способами.

Список використаних джерел

1. Бодрийяр Ж. Соблазн. Москва: Ад Маргинем, 2000. 319 с.
2. Жижек С. От запрета наслаждения к наслаждению запретом. *Новое литературное обозрение*. 2013. № 1 (119). С. 16–27.
3. Луман Н. Власть. Москва: Праксис, 2001. 256 с.
4. Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 562 с.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
6. Бурдые П. Начала. Choses dites: Пер. с фр. Москва: Socio-Logos, 1994. 288 с.
7. Розенгрэн М. К вопросу о доксе: эпистемология “новой риторики”. *Вопросы философии*. 2012. № 6. С. 63–72.

8. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. *THESIS*. 1993. Т. 1. № 2. С. 123–136.
9. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос, 2005. 390 с.
10. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 160 с.
11. Бауман З. Текущая идентичность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
12. Stedman Jones, D. (2012). *Masters of the Universe: Hayek, Friedman and the Birth of Neoliberal Politics*. Oxford: Princeton University Press. 374 p.
13. Элиас Н. Общество индивидов. Москва: Праксис, 2001. 336 с.
14. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Харьков: Фолио, 2009. 110 с.
15. Кант И. О согласии политики и морали с точки зрения трансцендентального понятия публичного права. *Сочинения. В шести томах. том 6 / Кант И.* Москва, 1966. С. 302–310.
16. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Т. 1-2. Санкт-Петербург: Университетская книга, 2001. 336 с.
17. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва: Культурная революция, Республика, 2006. 269 с.
18. Бодрийяр. Прозрачность зла. Москва: Добросвет, 2000. 258 с.
19. Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу. Москва: Канон-Пресс-Ц, Кучково Поле, 2000. 288 с.
20. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. *Мистика, религия, наука. Классика мировой религии. Антология*. Москва: Канон, 1998. 432 с.
21. Eliade M. *Patterns in Comparative Religion*. New York; London: Sheed and Ward, 1958. 484 p.
22. Бородай Ю.М. Эротика – смерть – табу: трагедия человеческого сознания. Москва: Гнозис, Русское феноменологическое общество, 1996. 416 с.
23. Торопова А.В. Политическое табу: постановка проблемы. *Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки*. 2005. № 5. С. 94–97.
24. Фолиева Т.А., Шинкарь О.А. Проблема табу в британской социальной антропологии Ф. Штейнера. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 9: Исследования молодых ученых*. 2008. № 7. С. 105–107.
25. Беляева Е.В. Во что превратились табу? *Человек*. 2010. № 1. С. 58–65.
26. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений. *Socio-Logos '96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии РАН*. Москва: Socio-Logos, 1996. С. 8–31.
27. Цыдендамбаева О.С. Табу как источник возникновения эвфемии. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2010. № 4-2. С. 33–37.
28. Леви-Строс К. Неприрученная мысль. *Первобытное мышление / К. Леви-Строс*. Москва, 1994. 384 с.
29. Фортес М. Тотем и табу. *Личность. Культура. Общество*. 2012. Т. 14. № 2 (71-72). С. 55–68.
30. Кочетова Л.А. Концептуализация и динамика табу в рекламном дискурсе. *Язык и культура*. 2014. № 2 (26). С. 5–17.
31. Макинтайр А. После добродетели: исследования теории морали. Москва; Екатеринбург, 2000. 384 с.
32. Тульнова М.А. Табу в контексте глобализации. *Политическая лингвистика*. 2010. № 4 (34). С. 176–181.
33. Зайцева И.А. Пол и гендер как социальные конструкты культурных преобразований: интриги, соблазны и табу эмансипирующей культуры. *Модернизация культуры: от культурной политики к власти культуры*. Самара, 2016. С. 158–162.

34. Кокамбо Ю.Д. Эвтаназия: право или табу? *Основные парадигмы современного социально-гуманитарного знания*. Благовещенск: Издательство АГУ, 2013. С. 139–143.
35. Ионин Л.Г. Социология культуры. Москва: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. 427 с.
36. Ayalon L., Tesch-Römer C. *Contemporary Perspectives on Ageism*. Preston: University of Lancashire, 564 pp.
37. Синельникова Л.Н. Дискурс троллинга – коммуникация без табу. *Актуальные проблемы стилистики*. 2016. № 2. С. 139–148.
38. Голиков А.С. Право как форма общественного сознания: знание, практики, доверие. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1-2 (15-16). С. 65–73.
39. Голиков А.С. Ландшафт социального сквозь оптику объективированного знания: от интимного до публичного. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Вип. 21 / А. Голиков*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2015. С. 55–64.

Отримано 04.02.19 та оновлено 04.03.19

References

1. Baudrillard, J. (2000). *The Temptation*. Moscow: Ad Marginem [in Russian]
2. Zizek, S. (2013). From the prohibition of pleasure to the enjoyment of prohibition. *New Literary Review*, 1 (119), 16-27 [in Russian]
3. Luhmann, N. (2001). *Power*. Moscow: Praxis [in Russian]
4. Bourdieu, P. (2001). *Practical sense*. Saint Petersburg: Aleteya [in Russian]
5. Berger, P., Luckmann, T. (1995). *Social construction of reality. Treatise on the sociology of knowledge*. Moscow: Medium [in Russian]
6. Bourdieu, P. (1994). *Begins. Choses dites*. Moscow: Socio-Logos [in Russian]
7. Rosengren, M. (2012). On the issue of doxa: the epistemology of new rhetoric. *Questions of philosophy*, 6, 63-72 [in Russian]
8. Habermas, J. (1993). Relationship between the system and the vital world in the conditions of late capitalism. *THESIS*, 1, 2, 123-136 [in Russian]
9. Bauman, Z. (2005). *Individualized society*. Moscow: Logos [in Russian]
10. Lyotard, J.-F. (1998). *The state of the postmodern*. Moscow: Institute of Experimental Sociology, Saint Petersburg: Aletheia [in Russian]
11. Bauman, Z. (2008). *Liquid modernity*. Saint Petersburg: Peter [in Russian]
12. Stedman, J., D. (2012). *Masters of the Universe: Hayek, Friedman and the Birth of Neoliberal Politics*. Oxford: Princeton University Press.
13. Elias, N. (2001). *Society of individuals*. Moscow: Praxis [in Russian]
14. Freud, Z. (2009). *Totem and taboo. Psychology of primitive culture and religion*. Kharkiv: Folio [in Russian]
15. Kant, I. (1966). On the agreement of politics and morality from the point of view of the transcendental notion of public law. In I. Kant, *Works. In six volumes. Volume 6* (pp. 302-310). Moscow [in Russian]
16. Elias, N. (2001). On the process of civilization. Sociogenetic and psychogenetic studies. Volume 1-2. Moscow, Saint Petersburg: University Book [in Russian]
17. Baudrillard, J. (2006). *Consumer Society. His myths and structures*. Moscow: Cultural Revolution, Republic [in Russian]
18. Baudrillard, J. (2000). *The transparency of evil*. Moscow: Dobrosvet [in Russian]
19. Douglas, M. (2000). *Clean and Danger. Analysis of the ideas of desecration and taboos*. Moscow: Kanon-Press-C, Kuchkovo Pole [in Russian]
20. Durkheim, E. (1998). *Elementary forms of religious life*. In *Mystic. Religion. The science. Classics of world religion. Anthology*. Moscow: Canon [in Russian]
21. Eliade, M. (1958). *Patterns in Comparative Religion*. New York, London: Sheed and Ward.

22. Boroday, Yu.M. (1996). Erotic - death - taboo: the tragedy of human consciousness. Moscow: Gnosis, Russian Phenomenological Society [in Russian]
23. Toropova, A.V. (2005). Political taboo: problem statement. *Bulletin of Moscow University. Series 12: Political Science*, 5, 94-97 [in Russian]
24. Foliyeva, T.A., Shinkar, O.A. (2008). The problem of taboos in the British social anthropology F. Steiner. *Bulletin of Volgograd State University. Series 9: Studies of young scientists*, 7, 105-107 [in Russian]
25. Belyaeva, E.V. (2010). What did the taboos become? *Human*, 1, 58-65 [in Russian]
26. Bourdieu, P. (1996). University doxa and creativity: against scholastic divisions. In *Socio-Logos'96. Almanac of the Russian-French Center for Sociological Research of the Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences* (pp. 8-31). Moscow: Socio-Logos [in Russian]
27. Tsydendambaeva, O.S. (2010). Taboo as a source of euphemism. *Bulletin of the Vyatka State Humanitarian University*, 4-2, 33-37 [in Russian]
28. Levi-Strauss, C. (1994). Unspanned thought. In C. Levi-Strauss, *Primitive Thinking*. Moscow [in Russian]
29. Fortes, M. (2012). Totem and taboo. *Personality. Culture. Society*, 2 (71-72), 55-68 [in Russian]
30. Kochetova, L.A. (2014). Conceptualization and dynamics of taboos in advertising discourse. *Language and culture*, 2 (26), 5-17 [in Russian]
31. McIntyre, A. (2000). After Virtue: Studies of the Theory of Morals. Moscow: Academic project; Ekaterinburg: Business Book [in Russian]
32. Tulnova, M.A. (2010). Taboo in the context of globalization. *Political linguistics*, 4 (34), 176-181 [in Russian]
33. Zaitseva, I.A. (2016). Gender and gender as social constructs of cultural transformations: intrigues, temptations and taboos of emancipating culture. In *Modernization of culture: from cultural policy to the power of culture* (pp. 158-162). Samara [in Russian]
34. Kokambo, Yu.D. (2013). Euthanasia: right or taboo? In *The main paradigms of modern social and humanitarian knowledge* (pp. 139-143). Blagoveshchensk: ASU Publishing House [in Russian]
35. Ionin, L.G. (2004). Sociology of culture. Moscow: Publ. House of Higher School of Economics [in Russian]
36. Ayalon, L., Tesch-Römer, C. (Eds.). (2018). Contemporary Perspectives on Ageism. Preston: University of Lancashire. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-73820-8>
37. Sinelnikova, L.N. (2016). Trolling discourse is communication without taboos. *Actual problems of stylistics*, 2, 139-148 [in Russian]
38. Golikov, A.S. (2006). Right as a form of social consciousness: knowledge, practice, trust. *Ukrainian sociological journal*, 1-2 (15-16), 65-73 [in Russian]
39. Golikov, A.S. (2015). Landscape of social through the optics of objective knowledge: from intimate to public. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society: Collection of scientific works*, 21, 55-64 [in Russian]

Received on 04.02.19 and updated on 04.03.19